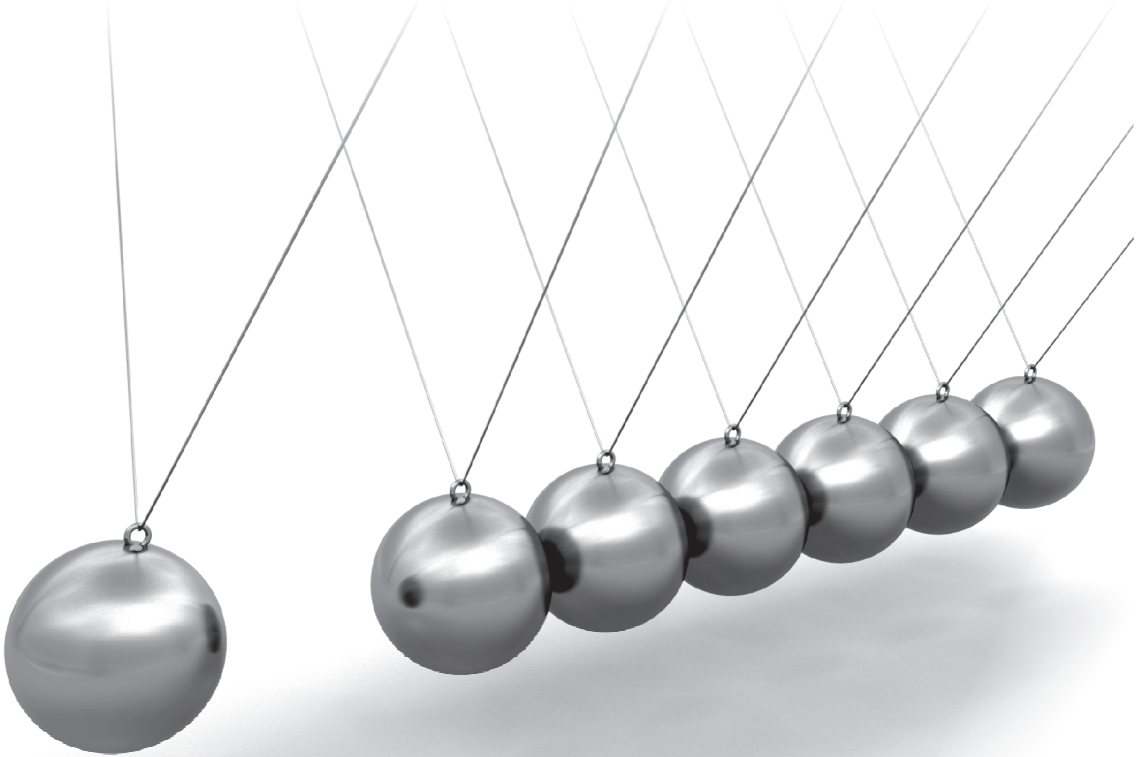

Креативност у временима криза: уметност средњег века и модерног доба на централном Балкану

Миодраг Марковић (уредник)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2021

1838

Креативност у

временима криза:
уметност средњег века
и модерног доба
на централном Балкану

Зборник радова

Миодрај Марковић (уредник)

Едиција *Човек и друштво у време кризе*

*Креативност у временима криза:
уметност средњега века и модерној доба
на централном Балкану*
Зборник радова
Миодраг Марковић (уредник)
Београд 2021.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Миомир Деспотовић,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Елизабета Димитрова,
Филозофски факултет
Универзитета „Св. Кирил и Методиј”, Скопје
Доц. др Весна Круљац,
Факултет примењених уметности
Универзитета уметности у Београду
Др Мирослава Костић,
научни сарадник, Филозофски факултет
Универзитета у Београду

Лектор

Светлана Стојковић

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-183-7

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 7 | *Миодраї Марковић, Бранка Вранешевић, Оліа Шїехар*
Уводна реч
- I. Пут ка бесмртности: сакрална уметност у временима криза**
- 13 | *Оліа Шїехар*
Ратови, напади и епидемије: ка разумевању
рановизантијских цркава у висинским утврђењима
централног Балкана
- 31 | *Драїана С. Павловић*
Мушки властеоски портрет у време цара Уроша (1355–1371).
Утицај традиције и нови обичаји
- 47 | *Бранка Вранешевић*
Визије раја: пример богато украшених заставица
Изборног јеванђеља великог војводе Николе Стањевића
- 61 | *Крисїина Милорадовић*
Судбина српског рукописног наслеђа у вихорима
историјско-политичких збивања након гашења
српске средњовековне државе.
Пример српског псалтира из Минхена
- 83 | *Маријана Љ. Марковић*
Архитектура цркве Светог Ђорђа у манастиру Ајдановац
и њене позније измене
- 95 | *Миодраї Марковић*
Датум првог живописања католикона манастира Пиве
- 103 | *Драїан Војводић*
Две белешке о споменицима из доба турске владавине
у студеничком крају
- 115 | *Бојана Сїевановић*
Нови подаци о програму фресака у наосу цркве Светог
Ђорђа у Добриловини

- 137 | *Зоран Ракић*
Рукописи Христофора Рачанина
из година око Велике сеобе

II. Од личних криза до ратних страдања

- 157 | *Владимир Симић*
Захарија Орфелин:
историја једне уметничке кризе крајем XVIII века
- 171 | *Јована Николић*
Слика жене у рату у стваралаштву Ђорђа Крстића
- 191 | *Игор Борозан*
Траума и уметност:
сећање на погром у Мачви 1914. године
- 211 | *Олија Жакић*
Надисторијски мотиви у ратном сликарству Милоша
Голубовића и слике душе у временима кризе
- 231 | *Јована Миловановић*
Између документарног и ванвременског:
слика албанске голготе у делу Милоша Голубовића
- 253 | *Софија В. Мереник*
Импесионизам, Медитеран и рат. Дела Малише Глишића,
Косте Миличевића и Милана Миловановића
- 269 | *Ана Ереш*
Изложба рајних сликара (1919)
и репрезентација искуства
Првог светског рата у модерној уметности у Србији

Миодраг Марковић*

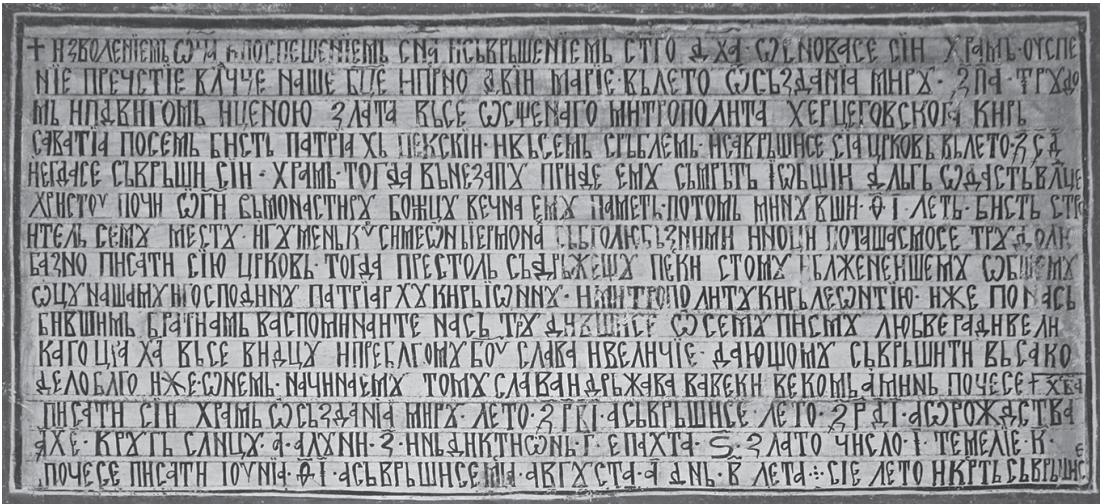
ДАТУМ ПРВОГ ЖИВОПИСАЊА КАТОЛИКОНА МАНАСТИРА ПИВЕ

Апстракт: У раду се утврђује прецизан датум настанка најстаријих фресака у католикону манастира Пиве. Закључује се да су те фреске рађене од 19. јуна 1604. до 1. августа 1605. године. Публиковани су ктиторски натпис из наоса и натпис о осликавању горњих делова припрате.

Кључне речи: манастир Пива, поствизантијско сликарство, ктиторски натпис, српска уметност, поп Страхиња

У католикону манастира Пиве, посвећеном Успењу Богородице, сачувана је једна од најважнијих целина зидног сликарства насталог у доба турске окупације српских земаља (Петковић, С., 1965, стр. 198–201; Сковран, 1972, стр. 3–9; Сковран, 1980, стр. 8–20; Марковић, 2014, стр. 667–687). Црква монументалних размера коју је саградио херцеговачки митрополит Саватије, потоњи патријарх пећки, није била осликана у једном маху. Најпре су 1604. и 1605. године по поруцбини игумана Симеона живописани олтарски простор, наос и две највише зоне припрате, да би тек после две деценије (1625. или 1626) игуман Аврамије успео да оконча живописање нартекса, уз финансијску потпору војводе Павла Драгићевића и Дуке Вуковића. Сликарске послове у олтару и наосу обавила је група грчких мајстора чија имена нису позната, док је за израду фресака у припрати био задужен поп Страхиња из Будимље. Страхиња је, међутим, само осликао свод и највише зоне зидова, а преостали део припрате живописао је зограф Јован, један од највећих уметника православног света у XVII веку. Није познато због чега је рад на осликавању припрате био прекинут. Сретен Петковић је помишљао да је братство

* Миодраг Марковић, редовни професор, Одељење за историју уметности, Филозофски факултет Универзитета у Београду, mmarkovi@f.bg.ac.rs

Сл. 1. Ктиторски натпис из католикона Пиве, западни зид наоса

Пиве дошло у новчану оскудицу (Петковић, С., 1965, стр. 151). Такво објашњење тешко се може прихватити када се има у виду да су за време Страхињиног рада у Пиви много веће зидне површине у наосу и олтару цркве биле осликане у потпуности. Вероватније ће бити да је Страхиња из неког разлога био спречен да заврши посао и да је касније препоручио зографа Јована да ослика делове нартекса који су били остали без фресака. На такав закључак упућује чињеница да су двојица угледних српских сликара неколико година пре наставка радова у Пиви заједно радили фреске у цркви Светог Николе у манастиру Градишту 1619/1620. године, поп Страхиња као протомајстор, а зограф Јован као његов главни помоћник (Тодић, 2013, I, стр. 260, 263, II, стр. 171–172).

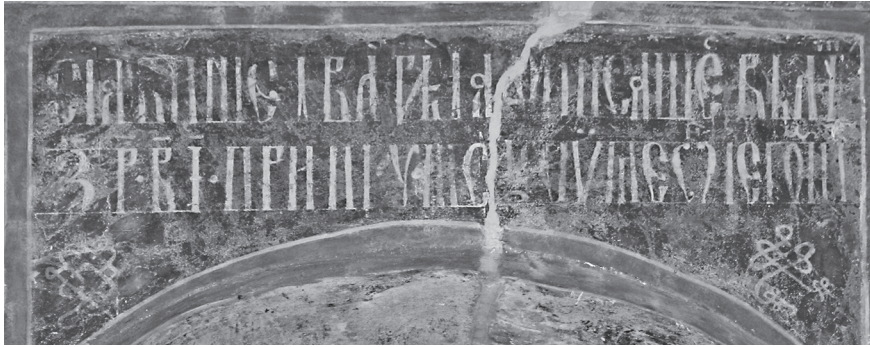
У историографији постоје недоумице и у вези с хронологијом најстаријег живописа цркве иако ктиторски натпис који је исписан на западном зиду наоса, изнад улаза, садржи више елемената за датирање (сл. 1). Они су међутим различито тумачени. Љубомир Стојановић, који је издао натпис на самом почетку XX века, сматрао је да је у натпису поуздана само година „свршетка“ живописа наведена по хришћанској ери – 1605 (Стојановић, 1902, I, стр. 267–268, бр. 949–950). Слично мишљење заступала је и Аника Сковран. Она верује да су најстарије фреске у Пиви рађене 1604–1605 (Сковран, 1972, стр. 3–5; Сковран, 1980, стр. 10–16). Двојица Петковића, најпре Владимир, а затим и Сретен, датовали су завршетак прве фазе живописања цркве у 1606. годину. Оба су сматрали да су сликарски радови извођени од 1604. до 1606. (Петковић, В. Р., 1950, стр. 254; Петковић

С., 1965, стр. 52, 54, 198), с тим што Сретен Петковић на основу ктиторског натписа даје и сасвим прецизне хронолошке оквири. Према његовом мишљењу осликавање је започето 19. јуна 1604, а окончано је 1. августа 1606. (Петковић, С., 1965, стр. 52, 54, 198). Бугарска историчарка уметности Марија Колушева, која је пре три године изнова публиковала ктиторски натпис из Пиве, заступа гледиште да су фреске рађене од 1603. до 1605. При томе своје датирање заснива на наводу из последњег реда натписа где је, како она сматра, „експлицитно истакнуто“ да је осликавање главног дела цркве трајало две године (Kolusheva, 2019, pp. 171–174). Реч је, међутим, о нетачном тумачењу поменутог дела натписа.

На датирање завршетка радова на најстаријим фрескама Пиве које су заступали Владимир Р. Петковић и Сретен Петковић (1604–1606) утицало је то што су у ктиторском натпису године почетка и завршетка живописања које су наведене по византијској (цариградској) ери накнадно исправљане. Наиме, у натпису је првобитно било написано да је живописање храма започето 7113. године од стварања света (ϛϣϣϣ) и да је завршено године 7114 (ϛϣϣϣ), односно 1605. године од рођења Христовог (ϩϫϫ). Даље су наведени остали саставни делови датума – индикт (15) и пасхални елементи, који су дати врло подробно. Укључено их је чак пет: круг Сунца (први), круг Месеца (седми), епахт (шести), златни број (десети) и „темељ“ (двадесети).¹ На крају се датирање прецизира наводом да је живописање храма започето деветнаестог јуна, а да је завршено првог дана месеца августа, друге године. Поменутом исправком година по византијској ери саопштава се да је осликавање започето 7112. године, а не 7113. (ϛϣϣϣ уместо ϛϣϣϣ), и да је завршено 7113., а не 7114. (ϛϣϣϣ уместо ϛϣϣϣ). Исправку је, по свему судећи, извршио сам писар натписа када је примећено да првобитно исписане године византијске ере не одговарају осталим деловима датума. Сви ти делови, од године хришћанске ере, преко индикта, до пасхалних елемената, једнодушно сведоче да је осликавање храма окончано 1605. године.

Последњим наводом из датума даље се прецизира да је рад завршен 1. августа, а да је започет 19. јуна. Из расположивих хронолошких података сасвим поуздано се закључује да је реч о 19. јуну 1604. и 1. августу 1605. године. Поред исправљених година византијске ере, на такав закључак упућује и реченица „поче се писати юнѣа · ѡѣ · а сѡврѣши се м(ѣ)с(е)ца · августа · ѡ д(ь)нь · ѡ лета.“ Она се може тумачити само на један начин – да је живописање почело деветнаестог јуна,

1 У старим српским записима и натписима овако велики број пасхалних елемената у датуму најчешће се сусреће управо у другој половини XVI и првој половини XVII века (Стојановић, 1926, VI, стр. 182–186).

Сл. 2. Натпис о осликавању горњих делова припрате

а да је завршено „месеца августа први дан, друге године“ (Сковран, 1972, стр. 3). Последњи број у цитираној реченици (ѣ) мора се читати као редни, а не као основни број (и остали бројеви у истој реченици читају се као редни). Ако би у датом контексту ѣ био основни број, реченица не би имала смисла. Гласила би: „Поче се живописати јуна деветнаестог, а сврши се месеца августа први дан, две године“.

Да су радови на живописању католикона Пиве обављани 1604/1605. године говорио би и први део ктиторског натписа. Ту се наводи да је осликавање обављено деветнаест година након завршетка изградње цркве, у време када је старешина манастира био јеромонах Симеон, а свршетак послова на зидању храма је у истом натпису датован у 7094. (1585/1586) годину.

На закључак да су сликарски послови започети 1604. године упућује и натпис са северног зида припрате. Његовим текстом је посведочено да су два горња реда фресака у том делу храма (мисли се на свод и горњу зону зидова припрате) израђена 7112. године од стварања света (Сковран, 1972, стр. 4–6). Натпис гласи: сѧ внише два рѣда (п)описаше с(е) въ лѣт(о) 7112 при нг҃мѣ(н)ѣ сѣмѣон(ѣ) иером(о)нахѣ (сл. 2). Мисли се по свему судећи на период од 19. јуна до 31. августа 1604. године. Два и по месеца су била сасвим довољна да се ослика наведени део припрате.

Писар ктиторског натписа из католикона Пиве направио је још неке грешке приликом обављања свог посла у цркви Успења Богородичиног. Примера ради, у датуму изградње цркве уместо старословенске верзије слова *коѣ* (кѡпла), којим је још у најстаријим ћирилским рукописима обележаван број 90 (ѣ), написао је њему сличну словну ознаку за број 200, спојену са ознаком за хиљаде (ѣ). У једној од реченица из последњег дела натписа, где је наведена

година по хришћанској ери, заборавио је, изгледа, да напише придев *Христиво* иза именице *Рођење* па га је уметнуо на крају претходног (дванаестог) реда натписа. Стога та реченица има неправилан ток: „Поче се хсва писати сн храмъ ѿ създанїа мнрѣ · лето · ѡрѣ · а съврѣши се · лето · ѡрѣ · а ѿ[тъ] рождства ѡрѣ.“ Исправно би, разуме се, било: „Поче се писати сн храмъ ѿ създанїа мнрѣ · лето · ѡрѣ · а съврѣши се · лето · ѡрѣ · а ѿ[тъ] рождства хсва ѡрѣ.“ Могуће је, такође, да се ово место протумачи као калиграфска досетка којом је избегнута просторна раздвојеност делова поменути појмовне целине, али треба имати у виду да су у истом натпису сличне синтагме раздвајане када је то било наметнуто расположивим простором (оуспе[нїе] преч[н]стїе вл(а)д(ы)ч(н)це; кнрѣ |саватїа; вл(а)д(ы)це| хрнстоу; велн|каго ц[а]ра х(рнст)а, итд.). Шта год да је у питању, грешка или досетка, спорно место је углавном збуњивало читаоце натписа иако је обележено ознаком сличном оној која се и данас користи у коректури штампаних текстова.

На крају овог кратког прилога публикаваћемо цео ктиторски натпис јер сва његова досадашња издања, почев од првог, за које је заслужан Филип Радичевић (Радичевић, 1885, стр. 1298–1299), до последњег, које је приредила Марија Колушева (Kolusheva, 2019, pp. 172–173), садрже понеку грешку и не упуштају се у разрешавање скраћених места.

Текст ктиторског натписа²:

† нзволениѣмъ ѿ(тъ)ца н поспешениѣмъ с(ы)на н съврѣшенїѣмъ с(ве)т(а)го д(х)ха · основа се сн храмъ · оуспе[нїе] преч[н]стїе вл(а)д(ы)ч(н)це наше б(о)городн(и)це н пр(н)сно д(ѣ)вн(и) марїе · въ лето ѿ(тъ) създанїа мнрѣ · ѡрѣ · трѣдоумѣ н п[о]двнгоумѣ н ценою злата въсе ѿ[све]щенаго мнтрополнта херцеговскога кнрѣ |саватїа по семъ кнств патрїа[р]хъ пекскїн · н въсемъ срѣлемъ · н саврѣши се сїа цр[ь]ковъ въ лето · ѡрѣ (sic!) | н егда се съврѣши сн · храмъ · тогда вънезапѣ прнде емѣ съдрѣтъ ꙗ ѿб[ь]щїн дльгъ ѿ[тъ]дасть вл(а)д(ы)це| хрнстоу почн ѿ г(оспод)н въ монастнрѣ [х]божцѣ вѣтна емѣ память · потомъ мннѣвшн · ѡ · летъ · кнств строителъ семѣ местѣ · нгѣмень квр(ь) нмелонъ їер[о]монах(ь) съ б(о)голюбъзднннн нноцн поташ[т]асмо се трѣдолю|базно писати сїю цр[ь]ковъ · тогда престоль съдрѣжещѣ пекс(к)н с[ве]тоумѣ н вл[а]женншемѣ ѿбщемѣ ѿ(тъ)цѣ нашамѣ н господннѣ патрїархѣ кнрѣ їѿ[а]ннѣ · н мнтрополнтѣ кнрѣ леонтїю · нже по насъ |бнвшнмъ братнамъ ввспомннанте насъ трѣднвшн се ѿ семѣ писмѣ любве

2 Приликом транскрипције текста лигатуре и скраћенице разрешене су уз употребу три врсте заграда. Обле (полукружне) заграде се користе код речи скраћених титлом, угласте код речи скраћених без титле, а изломљене (стреласте) за реконструкцију оштећених или уништених делова текста. Надметнута слова су спуштена у ред без обележавања, надредни знаци нису пренети изузев титли над бројевима, интерпункција је писарева. Сва слова су пренета као курентна. Посебном ознаком – [] – назначено је место из дванаестог реда натписа где је уметнута реч која припада делу текста исписаном у нижем реду.

- Петковић, С. (1965). *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614*. Магица српска.
- Радичевић, Ф. (1885). Српске старине Пивског манастира. *Јавор*, XII(41), 1297–1300.
- Сковран, А. (1972). *Фреске из Пиве*. Завод за заштиту споменика културе СР Црне Горе – Умјетничка галерија на Цетињу.
- Сковран, А. (1980). *Умјетничко благо манастира Пиве*. Југословенска ревија.
- Стојановић, Љ. (1902). *Стари српски записи и напisi, I*. Српска краљевска академија.
- Стојановић, Љ. (1926). *Стари српски записи и напisi, VI*. Српска краљевска академија.
- Тодић, Б. (2013). *Српски сликари од XIV до XVIII века, I–II*. Покрајински завод за заштиту споменика културе – Платонеум.

Miodrag Marković*

THE DATE OF THE FIRST FRESCO PAINTINGS IN THE KATHOLIKON OF THE PIVA MONASTERY

Summary: In the katholikon of the Piva monastery (Montenegro), dedicated to the Assumption of the Virgin, one of the most important ensemble of wall paintings created during the Turkish occupation of Serbian lands has been preserved. In historiography, there are doubts about the chronology of the oldest frescoes of the church, although the founder's inscription, which is written on the west wall of the nave, above the entrance, contains numerous elements for dating. In this text, it is concluded that the first works on the frescoes of the church were done from June 19, 1604 to August 1, 1605.

The text comments on the controversial parts in the founder's inscription. It is pointed out that in two places in the inscription, the scribe himself made subsequent corrections related to the chronology of the works on the painting.

At the end of the text, the founder's inscription was published because all its previous editions contain some errors.

An inscription related to the painting of the upper parts of the narthex was also published.

Key words: Piva Monastery, post-Byzantine painting, founder's inscription, Serbian art, Priest Strahinja

* Miodrag Marković, Full Professor, Department of Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, mmarkovi@f.bg.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд
7:316.4(497)"13/19"(082)

КРЕАТИВНОСТ у временима криза : уметност средњег
века и модерног доба на централном Балкану : зборник радова
/ Миодраг Марковић (уредник). – Београд : Универзитет,
Филозофски факултет, 2021 (Београд : Службени гласник). – 284
стр. : илустр. ; 24 см. – (Едиција Човек и друштво у време кризе)

" ... у оквиру научноистраживачког пројекта 'Човек и друштво
у време кризе' ..." --> колофон. - Тираж 200. – Стр. 7–10: Реч
уредника / Миодраг Марковић. – Напомене и библиографске
референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.
ISBN 978-86-6427-183-7

1. Марковић, Миодраг, 1962– [уредник] [аутор додатног текста]

а) Уметност -- Балканске државе -- 14в–20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 52732681

Монографско дело *Креативност у временима криза: уметност средњег века и модерног доба на централном Балкану* представља критички интониран поглед на садржинске, тематске, формалне и иконографске оквире уметничких пракси, те представља значајан допринос у контекстуализацији важних уметничких објеката и културних топонима у дугачком временском периоду. Истовремено, његова актуелност и усклађеност са тренутном глобалном кризом, говоре о одговорности интелектуалаца и научника, да на примерима из прошлости поспешују правилне одговоре на изазове данашњице.

Из рецензије проф. др Елизабете Димитрове

Аутори радова речито су показали на који су начин ктитори и уметници поимали различите кризе у различитим епохама, како су на њих реаговали визуелним средствима, те како су уметничка дела, настала као одговор на кризу, тескобу, страдања и страх, комуницирала са посматрачима.

Из рецензије доц. др Весне Круљац

Свих шеснаест приложених радова писани су јасним и прецизним језиком, поткрепљени релевантном и богатом литературом, утемељени на писаним изворима, документацији, теренско-музејском раду и архивској грађи, а обogaћени квалитетним илустративним материјалом, који доприноси разумевању сваког појединачног рада.

Из рецензије др Мирославе Костић

